

САДРИДДИН АЙНИЙ

Эски мактаб

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1992

А 39

Айний, Садриддин.

Эски мактаб. Повесть.— Т.: «Ёш гвардия», 1982.—
48 б. расм.

Айни С. Старая школа. Повесть.

С (Тожд)

Атокли адиб Садриддин Айнийнинг бу китобида инкилобдан илгариги эски мактабда ўқитиш услуби ҳақидагина ҳикоя қилинмай, меҳнатқашларнинг оғир турмуш шароити, аянчли болалик ҳам моҳирона тасвирлаб берилган.

А $\frac{70303-112}{356 (04) - 82}$ 150—82 4702570200

© Издательство «Ёш гвардия», 1982

I

Агар унутмаган бўлсам, олти яшарлик вақтим эди. Отам мени қишлоқ мачити олдидаги мактабга элтиб берди, шу вақт онам: «Сени тўрт яшару тўрт ой, тўрт ҳафта ва тўрт кунлигингда дастурхон қилиб мактабга элтиб, сабоқ бошлатиб қўйган эдик. Лекин бу вақтларда сен жуда ёш эдинг; шунинг учун ҳам сени мактабда қийналарсан деб ўйлардим ва ҳанузгача ўйнаб юришга қўйдик. Энди ғайрат қилиб ўқи! Тўрт яшарликлариде борган тенгдошларингга етиб ол!»—деган эди. Мен бўлсам ўша вақтларда менга қаттиқ таъсири бўлган онамнинг бу маслаҳатини бажо келтириш, тезроқ сабоқ ўрганиб, тенгдошларим билан баравар бўлиш ва ҳатто улардан олдинга ўтишни истар эдим.

Лекин мактаб ҳаёти ва шароити менинг бу тилагим-

га йўл бермади, ҳаракат ва ғайратларим бекор кетди.

Мен мактабга бордим, мактаб бизнинг уйимиз каби кенг, тўрт эшикли, ёруғ ва тинч бўлмай, торгина бир хонадан (ҳужрадан) иборат эди. Унинг икки эшиги бор бўлиб, бири бир тавақали ва бу эшик кўпинча ёпиқ турар эди. Иккинчи эшиги дарча бўлиб, уч газ бўйи ва ярим газ эни бор. Бу дарчанинг олди домла (мактабдор)нинг ўтирадиган жойи эди. Дарчаларга эса, парда қилинган (деразаси қоғоз билан қопланган), қоғозга эса қор-ёмғирнинг ҳўллаб йиртиб юбормаслиги учун зиғир мойи суртилган, мойли қоғоз кўчанинг чанг ва тупроғини ўзига ола бериб, қозонсочиқ каби қоп-қора кирланиб кетган эди, агар янглишмасам, домланинг туғилганидан бери совун юзини кўрмаган, бениҳоя кирланиб кетган башарасига ўхшар эди. Шунингдек, мактабнинг ҳалиги айтганим, деразасидан дарсхонага ҳеч бир ёруғлик кирмас эди. Ҳужранинг шипи тагидан деворнинг шипга яқинлаштирган жойидан икки томонда ҳам бири-бирига рўпарама-рўпара қилиб очилган икки туйнукча бўлса ҳам, булардан кирадиган ёруғлик пастга тушмасдан, ҳужранинг деворларида қолар эди.

Бу ҳужранинг кенглиги ўн олти газ мурабба (квадрат) эди, унинг ичида бир-бирининг устидан ўтказилиб тўртта синч тортилган ва бу билан ҳужра тўққиз бўлакка бўлинган, гўё мактабхонанинг ичида тўққиз охур пайдо бўлган эди.

Эшик олдидаги охурчада болаларнинг кавушлари турарди, дарча олдидаги охурчада бўлса домла ва қолган етти охурчада эса болалар ўтирардилар. Бу вақтда у мактабхонада қанча бола ўқиганлиги аниқ эсимда йўқ. Фақат шуни эслайманки, у вақтларда уч юз уйлик қишлоғимизнинг тўрт яшардан ўн икки яшарга қадар бўлган бутун болалари шу мактабнинг шогирди ҳисобланарди. Ундан ташқари, бизнинг қишлоқ хўжалар қишлоғи бўлганлиги учун ҳам «табаррук» бир қишлоқ

ҳисобланганидан, атроф қишлоқлардаги баъзи «ихлос-мандлар» ҳам ўз болаларини шу мактабга юборар эдилар.

Хайриятки, бу мактабда ўқувчи болаларнинг ҳаммаси ҳар куни сабоқни мунтазам давом қилмас эди, акс ҳолда ўтириш нари турсин, ҳужрада тикка туришга ҳам жой топилмаган бўлар эди. Шундай бўлса ҳам, болалар амир зиндонига қамалган бандилар каби, бир-бировларини босиб, тиқилиб, қийналиб ўтирар эдилар.

Мен бу мактабхонанинг бизнинг катакчага ўхшаганини ҳануз унутганим йўқ. Бизнинг катакчамизда эса, товуққа тухум бостирган эди, янги тухумдан чиққан жўжалар бир-бировларини босиб она товуқнинг қаноти остига тиқилар эди. Бу мактабхонадаги болалар ҳам бир-бировларини босиб ўтиришда худди шу жўжаларга ўхшардилар, фақат икки ўртадаги фарқ шугина эдики, бизнинг жўжаларимизнинг чугурлашлари қулоққа бир турли ёқар, аммо бу мактабхонадаги болаларнинг қичқиритишлари, дод-бедодларининг зарбидан эса кишининг қулоғи портлаш даражасига келар эди...

II

Мени мактабга отам олиб борди, у, ҳолван учун бир лаъли кулча нон ва мағизни бир дастурхонга ўраб, ўзи билан олиб борган эди.

Домла мен билан отамни рўпарасига ўтиргизди. Дастурхонни очиб кулчалардан бирини ушатди, ўзи бир бурда олиб, отамни ҳам нон ейишга ундади, отам ҳам бир бурда нонни олиб синдириб оғзига солди. Сўнгра домла ушатиш кулча бурдаларини товуқларга берадигандек майдалади ва бўлакчаларни мактабхонанинг ҳар томонига—болаларнинг устига қараб сочди.

Бу вақт мактабхона ичида ур-сур, бир-бировларнинг чопон ва кўйлақларини йиртиш, қулоқларини чўзиш, кўзларини ўйиш ва юзларини тирнашлар бошланди. Бу-

нинг устига, болаларнинг йиғи-сўғиси, доду фарёди гўё мактаб томини осмонга кўтарар эди.

Бу нон ушоқлари устида жанжал-тўполон бўлиб турганда, домла бетараф турмади, унинг орқасида деворга суяб қўйилган узун-қисқа бир неча таёқ турар эди. У бу таёқлардан энг узун таёқни олиб, бир чеккадан болаларнинг бошларига қараб ура бошлади, болалар ўзаро талашишни қўйиб, ҳаммалари йиғига тушдилар, «домлажон, тавба қилдим... едим» садолари ҳамма болаларнинг оғизларидан баробар чиқиб кўкка кўтарилар эди.

Мен ҳам тоқат қилолмай, болалар қаторида йиғлашга киришдим. Лекин отам мени юпатди ва агар йиғламасдан мактабда қолсам, менга бир «курра»¹ олиб бермоқчи бўлди, домла ҳам отам билан бирга мени юпатишга киришди. «Мен ҳам,—деди у,—ҳар бозор куни бир чақмоқ қанд олиб бераман».

Отамнинг ваъдаси гарчи болаларни азоблаш учун ясалган мактабхонада мени қолишга рози қилолмаган бўлса ҳам, домланинг юпатиши мени бир оз тинчлантирди, чунки у, бошқа болаларни аямасдан ургани ҳолда, менга қанд ваъда қилмоқда эди. Мен унинг бу сўзидан «мени урмас», деб ўзимга-ўзим тасалли берар эдим, шундай бўлса ҳам, икки кўзимни таёқлардан, айниқса, мактабнинг ҳар томонига етиб, ҳатто узоқ бурчаклардаги унга омон бермайдиган бояги узун таёқдан сира узмас эдим...

Болалар бир оз тинчландилар. Домла кўрпачаси остидан бир тахтачани олиб болаларга кўп нарсаларни ёзиб отамга кўрсатди. Аммо отам саводли бўлгани учун домланинг ёзган баъзи нарсаларига қарши чиқди ва «буни бундай ёзмайдилар», деди.

Бошда домла жанжал чиқарди ва отамнинг гапларини қабул қилмади. Лекин отам ҳам жанжал кўтариб,

¹ Курра — ҳўтик.

Ўз гапини ўтказди ва у бир оз қизишиб «ундай бўлса, ўзингиз ёзинг», деб тахтачани отамнинг олдига ирғитди. Отам домла ёзган баъзи нарсаларни ўчириб, уларнинг ўрнига бошқатдан ёзди.

Шу вақтдан бошлаб отам кўзимга катта одам бўлиб кўринди ва ўша вақтгача қишлоқнинг доноси ва зўри деб билганим домладан ҳам донороқ ва кучли бўлиб кўрина бошлади. Бу ҳол менга қувват берди. Мен ўз кўнглимда: «Агар мактабдор мени урса, мен отамга ундан шикоят қиламан, отам келиб уни уради. Агар болаларни урмоқ учун мактабдорнинг таёғи бўлса, отамнинг ҳам говрон таёғи бор. Отамнинг говрон таёғига ҳўкиз чидолмайди. Аммо ориқ, юзи бир бурда ва ўзи ҳолсизликдан ўлиб бораётган домла бўлса, бир говрон урилиши билан ўлиб қолади...» деб ўйлардим.

Домла мени рўпарасига ўтқазиб, охурчанинг девор-часи ҳисобланган синчи устига тахтани қўйди ва менга «аузу биллоҳ, бисмилло» ни айттирди.

Отам менга буларни кўп вақтдан бери ўргатар эди, шунинг учун ҳам тилим тutilмасдан ва қўрқмасдан «аузу биллоҳ, бисмилло»ни баралла айтиб юбордим.

Домла мендан хурсанд бўлди. Болалар ҳам менга қарар ва домла таёғидан қўрққанлари сабабли бошларини кўтармаган ҳолда бармоқларини кўз олдиларига келтириб бир-бировларига мени кўрсатар эдилар, бу эса менинг кўзимга, мени агар бирон овлоқ, ҳеч ким йўқ ерда ёлғиз топсалар, у бармоқлари билан менинг кўзимни ўядигандай, бўлиб кўринар эдилар.

Домла фотиҳа ўқиди, болалар ҳам «омин» деб фотиҳага қўшилдилар. Шу билан менинг сабоқ бошлаш маросимим битди, отам уйга қайтиб кетди, мен, у кунга қадар кўрмаганим, бир уқубатхонада қолдим.

III

Отам кетгандан кейин домла мени ўзига яқинроқ бир ерга ўтқазди ва ёши каттароқ бир болага менга ўр-

гатишни буюрди. У бола мени ўз тахтачамга қаратиб: «Алиф, бе, те, се, дегин», деди. Мен ҳам унинг огзидан олиб ҳалиги уч сўзни, яъни уч ҳарфнинг отини айтиб бердим. Мен бу сўзларни айта оладиган бўлгандан кейин ҳалиги бола бошқа болаларни ўргатишга кетди. Болалар у болани халфа дер эдилар.

Бир оз вақт ўтгандан кейин домла чиқиб кетди ва унинг кетгани ҳамон халфа болаларга:

— Туринглар, кураш қиламиз,— деди.

Болалар гуриллашиб ўринларидан турдилар ва бир-бировлари билан кураша, ёқалаша бошладилар, кучлилар кучсизларни йиқитиб босдилар.

Болалар ярим соатча бир-бировлари билан курашганларидан кейин халфа бориб мактабдорнинг ўрнида деворга суяб қўйилган узун таёқни олди ва болаларни бир бошдан ура бошлади. Мен қўрқиб мактабхонадан чиқиб қочмоқчи бўлдим, лекин бу муяссар бўлмади. Чунки мактаб эшигини ичкаридан занжирлаб, зулфинига чўп тикқанлар; кириш-чиқиш йўли бутунлай беркитилган экан, мен ҳам эндигина олти ёшда бўлганимдан эшикни очишга бўйим, кучим ҳам етмас эди.

Халфанинг таёғи остида уён-буён қочиб, югуришиб юрган болалар, унинг:

— Ҳар ким ўз ўрнига ўтирсин, бўлмаса яна ҳам қаттиқроқ ураман!— дейиши билан ўз жойларига ўтирдилар, мен ҳам ўз ўрнимга бориб ўтирдим.

Халфа қўлида узун таёқ, тикка тургани ҳолда:

— Болалар энди камонбозий!— деди.

— Камонбозий!

— Камонбозий!

— Камонбозий!

Болалар бирдан шовқин кўтардилар ва амалий ишга кўчдилар. Болалар мактабнинг бирдан-бир палоси бўлган ўз остиларидаги бўйранинг чўпларини суғура бошладилар ва киссаларидан ип чиқариб, ўша чўплардан ёй (камон) ясадилар.

Ҳар бола шу каби бир бўйра чўйдан камон ясаб, бўйранинг иккинчи бир чўшини ўқ ўрнида ишлатиб, рў-парасидаги болага қаратиб отар эди...

Яна мактаб ичида тўполон бошланди, ҳар бир бола бошқа бир боланинг кўзини, юзини ва бурнини нишонга олиб урар эди...

Бир оз шу равишда интизомсиз туришганларидан кейин, халфа таёқни олиб ўрнидан турди-да, болаларни бир бошдан урди ва болаларга қараб:

— Энди саф тортиб уришамиз!— деди.

— Саф тортамиз, саф тортиб уришамиз!..—деб болалар ҳам вагилашдилар.

Халфа, катта-кичи болаларни иккига бўлиб, мактабхонанинг икки томонига ўтқизди. Ҳар томонда икки қатордан — каттароқ болаларни олдинга ва кичикларни орқага қўйди ва ўзи девор остида, икки сафнинг ўртасида туриб фармон берди:

— Бошланглар, отинглар!

Олдинги қаторда турган болалар «ўқ» уза бошладилар, орқа қатордаги кичкина болалар эса бўйра чўп суғуриб, олдиндагиларга «ўқ» тайёрлаб берар эдилар...

Бу орада бир «ўқ» бориб қарши сафдаги бир боланинг кўзига санчилди. У бола «вой ўлдим, вой кўзгинам», дея бақириб, ўзини бир томонга олди. Бу боланинг сафдошлари бирдан қўзғалиб аслида йиртилиб битган бўйра парчаларини ердан йиғиб олиб қарши сафдаги болаларнинг бошларига ёмғирдай ёғдирдилар. Қарши сафдагилар ҳам бу ҳужумни тинчлик билан қабул қилмадилар, улар ҳам ўз оёқ остиларидаги бўйраларни кўтариб иккинчи томондагиларнинг устларига ота бошладилар!..

Мактаб ичи чанг-тупроқ ва хас-хашак билан тўлди. Мен болаларнинг оёқлари остида қолиб эзилишдан қўрқиб қочдим ва домланинг ўтирадиган ўрнига бориб, чизиб қўйилган сурат каби деворга қапишиб турдим...

«Уруш» давом қилмоқда эди, бирдан мактаб эшиги шиддат билан тақиллади. Тақиллаувчи борган сайин қизишиб эшикни оёғи билан тепар эди. Мен эшик синар ёки бузилиб ағанар деб қўрқар эдим.

Болалар эшик тақиллашини эшитишлари билан, мушук товушини эшитиб қочган сичқон болаларидек, қўрқиб қочиб ўз охурларига кириб яшириндилар, лекин охурчанинг девори бир болани пана қилгудек баландликда эмас эди. Болалар бошларини эгиб, юз ва кўзларини ерга ёпиштириб яшириндилар, бироқ ўзлари ҳеч бир нарсани кўролмасалар ҳам, уларнинг орқалари дўнғайиб турар ва ҳар кимга кўринар эди.

Эшик ҳали ҳам тақилларди, лекин бу болаларнинг ҳеч бирови бориб эшикни очишга ботирлик қилолмас эди.

Болалар ўз ўринларида яшириниб ўтириб тинчланганларидан кейин халфа бориб эшикни очди. Ғазаб шиддатидан юз-кўзи, қош-қовоқ, соқол-мўйловлари ит кўрган мушукнинг жунидай ҳурпайган бир одам мактабхонага кирди.

Бу киши домла эди.

Домла мактабхонага кирган ҳамон, эшикни очиш учун борган халфанинг қўлидан узун таёқни тортиб олди ва аввал бошлаб халфанинг бошига бир неча бор урди. Халфа эса домланинг таёғи кўтарилиши билан узум ўғирлаш учун боққа кириб, боғбон таёғига учраган ит каби, дод солиб, талвасаланар, ҳар томонга қочар эди. Аммо домланинг узун таёғи ҳужранинг ҳар бир бурчагига етар ва халфанинг баданини уриб қабартирар эди.

Домла халфани уриб ғазаб ўтини бир оз пасайтирган бўлди-да, ўз ўрнига бориб ўтирди. Мен эса, ҳануз унинг охурчасида деворга қоқилган сурат каби турар эдим. Мени ҳам ўрнимга ўтқазди. Лекин мени урмади.

Сўнгра домла яна узун таёғини кўтарди ва ҳали ҳам бошлари қуйи ва орқалари дўнгдек бўлиб кўтарилиб

турган болаларни ура бошлади. У ҳар бир таёқни кўтариб ташлаганда ўн-ўн беш солани бирдан урар, болалар ҳам баробар:

— Тавба қилдик!—деб бақирар эдилар.

Шундан кейин домла:

— Уқинглар!—деб буйруқ берди.

Болалар таёқ еган орқаларини силаб-силаб бошларини кўтардилар. Кўзларини домладан узмаганлари ҳолда, китоб ва тахтачаларга эгиб, алланималар деб вайсаб бақариша бошладилар.

Мен ҳам уларга тақлид қилиб кўзларимни тахтачамга тикиб «алиф, бе, те, се», деб қичқирмоқда эдим.

Болалар қичқиришиб бир оз ўқиганларидан кейин, домла халфани ўз олдига чақирди. Яқиндагина домладан хўп таёқ еган халфа ҳеч бир қўрқмасдан унинг олдига келди. Халфанинг довюраклигига ҳайрон қолдим ва мен ҳам шунақа қўрқмас бўлишни орзу қилдим. Аммо кўнглимда айтар эдимки, «агар мен ҳам шу халфадай қўрқмас бўлсайдим, домла мени урмоқчи бўлганда халфа сингари ундан қочмас, балки қўлидан таёқни тортиб олиб, ўзининг бошига ураверар эдим. Эсизки ҳали мен кичикман ва кўнглимда қўрқиш ҳам кўп».

Домла халфадан:

— Айт менга, бу ғалвани ким қўзғади!—деб сўради. Халфа домланинг сўроғига жавобан бир неча боланинг отини айтиб кўрсатди.

Болалар ўқишларини тўхтатиб, қулоқ солдилар ва халфанинг кимларни чаққанини билмоқчи бўлдилар.

Аммо домла бунга йўл бермади.

Узун таёғини кўтариб болаларнинг бошларига ураверди, болалар ҳам қайта бошдан қичқириб ўқишга киришдилар.

Домла «гуноҳкор» болаларнинг отларини эшитиб бўлганидан кейин:

— Жим бўлинглар! — деб бақирди.

Болаларнинг бариси ўқишдан тўхтадилар.

Домла, халфа чаққан болаларнинг номларини бир-бир айтиб чақирар эди. Домла, агар янглишиб бир боланинг ўрнига иккинчи бир болани чақирса, халфа янглишини тузатар, « у эмас, бу» деб домлага луқма ташлар эди.

Шундай қилиб, ўн-ўн икки бола домланинг олдига тўпландилар, уларнинг ҳаммаси ҳам каттароқ болалардан эди. Домла халфага:

— Эшикни ёп,—деди.

Халфа мактабнинг эшигини ичкаридан занжирлаб зулфинига чўп тиқиб беркитди.

— Фаллоқни ол!—деб домла халфага буюрди.

Халфа домланинг ёнига ўтди ва унинг орқасида деворга осиб қўйилган бир ёғочни олди. Бу ёғоч бир ярим газча узунликда бўлиб, бир оз эгри ва икки бошида бир тизимчанинг икки учи тугилган эди.

— Аҳмад, яна шўхлик қиласанми?—деди домла бир болага қараб бақириб.

— Домлажон, тавба қилдим, мен шўхлик қилган эмасман!—деб у бола ялина бошлади.

Бироқ домла, бу боланинг дод-войига, ёлворишига қулоқ солмади. Унинг ёнидаги бошқа болаларга:

— Босинглар буни! — деб буйруқ берди.

Аҳмаднинг ёнида турган болалар уни босдилар, домланинг иккинчи буйруғини кутмасдан, унинг оёқларини фаллоқнинг тизимчасидан ўтказдилар ва икки бола фаллоқ ёғочининг икки учидан тутиб уни бурай бердилар. Тизимча фаллоқ ёғочига ўрала бошлади, у боланинг оёғини қисди, боланинг оёғи борган сари маҳкам қисилар эди, бу қисиш шу даражага етдики, бола чидай олмай, дод солди:

— Вой ўлдим, вой оёққинам!—деб қичқирди.

Уқишдан тўхтаган бошқа болалар эса, қўрққан ва титраган бир вазиятда унинг дод-фарёдини тинглар эдилар. Лекин домла бу ҳолга йўл қўймади, у узун таёғини қўлига олди-да, бошқа болаларнинг бошларига уриб,

уларни ўқишга буюрди. Улар ҳам йиглаб-сиқтаб баланд овоз билан ўқишга киришдилар.

Домла орқасида деворга тираб қўйилган таёқлардан битта икки газлигини олиб халфанинг қўлига берди ва:

— Ур! — деб буюрди.

Халфа фаллоққа боғланган Аҳмаднинг товонларига ура бошлади.

Энди Аҳмаднинг дод-фарёдига ҳеч чидаб туриб бўлмас эди. Бироқ унинг фарёди бошқа болаларнинг ўқишлари, бақиришларига қўшилар ва унинг товуши бақиришлар ичига сингиб йўқолар эди. Шунинг учун ўткинчилар «болалар ўқияптилар», деб ўйлар ва бу ваҳшийликдан хабарсиз қолар эдилар.

Халфанинг калтаклари зарбидан аввало Аҳмаднинг товонлари кўкариб, қорайиб кетди, сўнгра тирқираб қизил қон чиқди ва таёқни бўяб юборди.

Домла таёқдаги қонни кўриб қолган бўлса керак:

— Энди бас! — деди.

Халфа уришдан тўхтади. Аҳмаднинг оёғини фаллоқдан бўшатдилар.

Оёқ учларини ерга босиб ўрнидан зўрға турган Аҳмад қўли билан ўз иягини тутиб ғазаб билан: «Ҳап самими?» дегандек қилиб халфага бир қаради.

— Муҳаммадни босинглар! — дея янгидан буйруқ берди.

Муҳаммад ҳам болалар томонидан ерга ағдарилиб, Аҳмад йўсинида оёғига фаллоқ солинди, буни ҳам домланинг буйруғи билан халфа таёғи қонга бўялгунча урди...

Шу тартибда олдига тўпланган ўн-ўн икки бола бир бошдан босилиб, урилиб чиқилди.

Менинг уларга раҳмим келар эди, чунки уларнинг ҳеч биттаси бу ўйинга раҳбарлик қилмаган, ҳаммасини халфанинг ўзи бошлаган бўлиб, яна унинг ўзи домлага чаққан ва болаларни яна ўз қўллари билан таёқлаган

ҳам халфанинг ўзи эди. Мен бу ҳолни домлага очиб ташламоқчи бўлсам-да, халфадан қўрққанымдан нафасимни чиқаролмадим.

Лекин менинг калтакланган болаларга раҳмим ва халфага қарши ғазабим узоққа чўзилмади. Домла халфа томонидан «айбдор» саналган болаларнинг ҳаммаларини урдириб бўлгандан кейин халфага қараб:

— Мен биламани, ҳар бир шумликни сен ўзинг бошлайсан! — деди ва таёқ еган болаларга қараб:

— Босинглар, бу шумнинг ўзини! — деди.

Оёқларини дам-бадам ерга босиб жаврашиб, ҳануз тикка турган бояги таёқ еган болалар, шу буйруқни кутаётган каби бирдан халфани босиб йиқитдилар ва оёғини фаллоқ тизимчасидан ўтказдилар. Бир нечаларни кучларининг бориचा фаллоқ ёғочини бурай бошладилар.

— Вой, оёқларим синди, астароқ, мен бу қадар қаттиқ бурамаган эдим, инсоф қилинглар! — деб халфанинг бақиршига улар ҳеч қулоқ солмас эдилар.

Домла ўз олдидаги таёқлардан энг зўрини танлаб, ҳалиги таёқ еган болалардан бирининг қўлига берди ва:

— Ур! — деди.

Бола таёқни олди-да, халфанинг оёқларига ура бошлади. Фаллоқ ёғочини тутиб, болалар уни яна ҳам қаттиқроқ бурар эдилар. Халфа бўлса:

— Кўнглингиз тилаганича уринг, лекин фаллоқни мунча қаттиқ бураманг! — деб ялинар эди. Аммо болалар яна ҳам қаттиқроқ бурар эдилар.

Биринчи бола халфанинг сёғига бир неча марта ургандан сўнг, домла таёқ еган иккинчи болага қараб:

— Энди сен, ур, қарзингни уз, — деди.

Бу бола яна ҳам қаттиқроқ уришга тутинди... шу йўсинда халфадан таёқ еган болалар, ўз навбатларида «қарзларини ошиғи» билан ундирдилар.

— Энди бас! — деди домла, ураётган болани уришдан тўхтатди, лекин фаллоқни бураётган болалар ҳали бўшатмас эдилар.

— Ҳали ҳам аламларинг чиқмадими?—деб домла, фаллоқни тутиб турган болалардан сўради.

— Туз,—деди уларнинг биттаси.

— Ҳа, ҳа, дарвоқе, туз!—деб такрорлади домла ва кўрпачасининг остини титкилай бошлади.

— Менда туз йўқ экан, қани кимда бор?

Таёқланган болалар киссаларини қидира бошладилар, уларнинг бир-иккитасининг киссасидан латтага тутилган майда туз чиқди.

— Сепинг!—деди домла.

Болалар ундай майда тузни халфанинг ёрилган оёқларига сепдилар ва қўллари билан босиб, бу тузни ёрилган оёқнинг гўштлири орасига юбордилар.

Халфа эса, бу ҳолга чидай олмай бўғизланаётган ўқизи сингари бақирар эди.

— Бўшатинглар!—деди домла.

Болалар фаллоқ ёғочини тескарисига бураб халфанинг оёғини бўшатдилар. Халфа, кўз ёшини энги билан арта-арта оқсаб, ўз жойига бориб ўтирди. Болалар ҳали ҳам баланд овоз билан қичқириб ўқимоқда эдилар.

Домла узун таёғини кўтариб бир бошдан болаларнинг орқаларига уриб чиқди, шундан сўнг:

— Жим!—деб буйруқ берди.

Болалар ўқишларини тўхтатиб, домлага қарадилар.

— Бугун бўйраларнинг барисини титибсизлар, эртага ҳар бирингиз саккиз пул бўйра келтиринглар!—деди.

— Келтирамиз, келтирамиз!—деб болалар овоз бердилар.

— Озод!—деб юборди домла.

Болалар калхатдан қочган чумчуқлар тўдасидай тапирлашиб, бирдан ўринларидан турдилар-да, эшикка югурдилар. Эшик ҳали ҳам занжир эди. Халфа авайлаб ўрнидан турди ва оқсай-оқсай эшикнинг олдига келди-да, эшикни очди ва ҳаммадан олдин ўзи чиқди. Унинг орқасидан бошқа болалар бир-бировагини туртиб,

босиб ҳовлиқа-ҳовлиқа эшикка отилдилар. Ҳаммадан кейин мен чиқдим.

Болаларнинг бариси мактабхонанинг эшиги олдида тўпланиб турдилар, халқа уларга қараб:

— Салом! — деди.

— Ассалому алайкум!—деб болалар бир овоздан бақирдилар, сўнгра бутун болалар ҳар томонга қараб тарқалишдилар.

Аммо халфа билан таёқ еган болалар мактабхона орақасидаги тор кўчага тўпландилар. Бу менинг кетиш йўлим эди. Халфа уларга:

— Эртага чиллакбозлик ва беданавозлик қиламиз, тайёрланиб келинглар,— деди.

— Дуруст, дуруст!—деган ҳолда булар ҳам ўз уйларига томон тарқалишдилар.

IV

Мен уйга бордим ва онамни кўришим билан йиғлаб юбордим, онам:

— Сенга нима бўлди, нега йиғлайсан?— деб сўраса ҳам, жавоб беролмас эдим. Қаердандир отам келиб қолди, у онам каби юмшоқ тил билан эмас, балки шиддат билан йиғимнинг сабабини сўради:

— Сенга нима бўлди, тез айт! Бўлмаса қулоғингни кесаман!— деди.

Мен йиғи аралаш ҳиқиллаб:

— Болалар бир-бировлари билан уришдилар,— дедим.

— Болалар бир-бировлари билан уришсалар, сенга нима?—деб отам яна қайта сўради:

— Сен-ку, уришмагансан, сени биров ҳам урган эмас, нега йиғлайсан?

— Домла уларни урди.

— Яхши қилибди, уришқоқ болаларни урадилар.

— Мен мактабга бормайман.

— Бекор айтибсан,—деди отам ва бир оз жим турганидан сўнг, юмшоқлик билан сўради.

— Нега мактабга бормайсан?

— Домла уради.

— Уришга ҳаққи йўқ, уролмайти. Агар домла сени урса, мен унинг қулоғини кесиб оламан,—деди отам ва киссасидан пичоқчасини чиқариб менга кўрсатиб так-рорлади:—Агар домланг сени урса, шу пичоқча билан унинг қулоғини кесиб оламан.

Мен отамнинг бу сўзидан жуда қувондим.

«Майли, домла мени бир марта уриб кўрсин, уни отамга айтай-да, отам домланинг қулоғини кессин, мен бориб унинг кесилган қулоғини томоша қилай»,—деб кўнглимдан ўтказдим.

Лекин бу тилакдан ўзим қўрқа бошладим. Чунки шу ёшга киргунимча ҳеч қаттиқ калтак емаган эдим. Домланинг таёғи оёғимга тегаётганини хаёлимдан ўтказганимда, товонларим ачир, ловиллаб оғрир, нафасим қисилиб, ўпкам орқамга ёпишар эди, шунинг учун домланинг қулоғи кесилган ҳолда кўриш томошаси баҳридан ўтмоқчи бўлдим.

Лекин кўнглим бунга ҳам ризолик бермас эди. Чунки қўшнимизнинг қулоғи кесилган бир эшаги бор бўлиб, эгаси уни миниб чиққанда, болалар ҳар доим:

— Қулоғи йўқ эшак, қулоқсиз эшак!—деб қийқириб чапак чалиб кулишар эди. Мен бўлсам, болаларга қўшилиб қувонган ҳолда югураверар эдим.

Мен ўйлар эдим: «Агар болалар домланинг қулоғи кесилганини кўрсалар, бу кунгидай ўйнаймиз деб бир-бировларини уриб юрмаслар, балки, қулоқсиз домлани кўриш улар учун роса мароқли томоша бўлар эди-да».

Менинг хаёлимга бир тадбир келди, агар у тадбир амалга ошса эди, ўзим таёқ емасдан, домлани қулоқсиз ҳолда кўра эдим. Шу мулоҳаза билан отамга:

— Агар аввал бориб домланинг қулоғини кесмасангиз, мен мактабга бормаيمان,—дедим.

— Ундай бўлса, мен ҳам сенга курра олиб бермайман,—деди отам.

«Оҳ курра!!! У қандай яхши нарса-я! Агар унинг бўйнига қўнғироқ ва пўпакли қизил бўйинбоғ боғласанг...

Эҳ-ҳе... қандай яхши бўлади-я!.. Минган вақтда у дингиллаб, қулоқларини диккайтириб, оёқларини типирлатиб чопса, ўзингни эшакка минган эмас, балки булутга миниб ҳавода кезгандек сезанг».

Курранинг ширин хаёли мактабнинг ҳар бир қийинчиликларини менга осонлаштирди, мактабга бормоқчи бўлдим, лекин отамдан яна бир нарсани ундирмоқчи бўлиб:

— Агарда куррачамга пўпакли қизил бўйинбоғ ва қўнғироқ олиб берсангиз, майли, мактабга бораман,—дедим.

— Балли,—деди отам, қувонч оҳанги билан,—сен мактабга йиғламай бориб келавер, мен сенга хоҳлаган нарсангни олиб бераман.

Мен кўз ёшимни енгим билан артдим ва онамдан бир парча нон олдим-да, боғчага чиқдим, у ерда тол новдасидан бир хипчин синдириб олдим ва уни халачўп ўрнида ишлатиб боғчанинг деворига миниб, уни эшак деб фараз қилдим. Нондан баъзан бир тишлам еганим ҳолда деворни «хих-хих»лаб, халачўп билан уриб, ҳайдаган бўлар эдим. Шубҳасиз, девор қимирламас, бояғидай тураверар эди. Шундай бўлса ҳам, хаёлимни ўзига тортган куррани орзу қилиб, кўнглимни хушвақт қилар эдим.

V

Иккинчи кун эрта билан мактабга бордим, ҳужрада домладан бошқа киши йўқ эди. Мен унга салом бериб, ўзим учун муайян бўлган жойга бориб ўтирмоқчи бўлдим.

— Бўйра пулини келтирдигми? — сўради домла.

— Йўқ, эсимдан чиқибди! — дедим.

— Бўйра пулини унутибсан, қандай мулла бўласан?
Тез бор, отангдан саккиз пул олиб кел!

Мен тахтачамни ўрним олдидаги таг синчининг устига қўйдим-да, мактаб ҳужрасидан қайтиб чиқдим. Ҳали мактабдан унча узоқлашмаган эдим:

— Садриддин! — деган товуш эшитилди. Қайрилиб қарадим. Мени домла чақирар эди. Йўлимдан қайтиб, домланинг рўпарасида, унга кўзимни тиккан ҳолда тўхтадим.

— Қўлингни қовуштир! — деди домла, бир даража ризосизлик билан.

Унинг буюришига кўра қўлимни қовуштирдим, шу билан шубҳалангансимон, домладан кўзимни уздим-да, унинг орқасида деворга қатор тираб қўйилган катта катта таёқларга тикилдим. Домла қўлини ҳалиги таёқларга томон узатди, мен эсам, энди домла уради, деб қўрқдим ва беихтиёр:

— Агар сиз мени урар экансиз, отам сизнинг қулоғингизни кесади! — деб бақирдим.

У кулди ва:

— Йўқ, сени урмайман, шўхлик қилмасанг, ҳеч ҳам урмайман, — деди. Мен унинг кулгисидан тинчландим-да, иккинчи буйруғини кутиб турдим. Қисқа таёқларни тўплаб олди ва менга узатиб:

— Буларни мачитнинг ҳовузига элтиб ташла, сўнгра бориб отангдан бўйра пулини олиб кел! — деди.

Мен, бир томондан, таёқларнинг мактаб ҳужрасидан йўқолиши, иккинчи томондан, домланинг кулганидан қувонган ҳолда оёқларим ерга тегмас даражада югурдим.

Аввал таёқларни ҳовузга элтиб ташладим, сўнгра уйга бориб тегирмон чархи йўнаётган отамдан бўйра пулини сўрадим.

— Неча пул керак экан?—деб сўради отам.

— Саккиз пул.

Отам киссасини ковлаб менинг қўлимга саккиз пул чиқариб берди. Мен отамнинг дўконидан чиқар эканман, отамга қараб:

— Ота, домла менга кулиб қаради, «сени урмайман», деди, бунинг устига таёқларни ҳам менга берди, мен уларни ҳовузга ташладим, — дедим.

— Яхши бўпти. Тез бор, сабоғингни такрорла,—деди отам.

Шошиб-пишиб мактабга бордим. Бу вақтда болаларнинг бир қисми келган экан. Домла бўйра пулини йиғиб олиш билан овора эди. Мен ҳам отам берган саккиз пулни унга бермоқчи бўлиб, қўлларимни қовуштирдим ва кафтимдаги пулларни бармоқларим орасидан унга кўрсатдим.

Мактабдор тагин кулиб:

— Балли, энди одобли бўлибсан,—деди ва яна қўшимча қилиб:—Пул берганда қўлингни қовуштирмасанг ҳам бўлади,—деди.

Мен домланинг бу сўзидан ботирланиб, чап қўлимни кўкрагимга қўйганим ҳолда, ўнг қўлим билан пулни узатдим.

Домла менинг қўлимдан пулни олиб:

— Илоҳи, катта бўл, мулла бўл!—дея дуо қилди.

«Домла унча ёмон одам эмас экан, таёқларни мактабдан йўқотди ва мактабнинг бўйраси учун олинган пул бадалига менинг ҳақимга дуо ҳам қилди», деб хаёлимдан ўтказдим.

Домла яна ўзининг пул тўплаш ишига киришди, у пул келтирмаган болаларни уйларига қайтариб юборар эди. Баъзи болалар эса, иккинчи қайта ҳам пул келтирмас ва:

— Отам «бозор куни бераман», дедилар,—деган хабар келтирар эди.

— Мен ҳам то ҳаммаларингиз пул келтирмагунча ян-

ги бўйра олмайман, бу эскирган бўйраларни ёқиш учун йиғиштириб, таҳоратхонага топшираман. Сиз эсангиз, тупроқ устида ўтиришга мажбур бўласиз ва ўйин учун чўп ҳам тополмайсиз,—деди.

Домланинг бу дўқини эшитгандан кейин, пул келтирган болалар пул келтирмаган болаларни туртиб:

— Саккиз пул берса, отанг ўладими, келтиргин-да, деяр эдилар.

— Бозор куни дедим-ку,—деб йиғлаб юборди бола.

Мен ҳам ўз ичимда бу болаларнинг оталарини хасис ва қаттиққўл деб ўйлар эдим. Мен икки тийинга барабар бўлган ўша вақтдаги саккиз пулнинг қанча қурби ва қиммати борлигини билмас эдим. Пул тўплаш жанжали билан кун тушга яқинлашди ва домла:

— Туринглар, нонхўрак!—деб юборди.

Болалар гуриллашиб турдилар ва тунов кунги сингари мактабнинг эшигидан чиқиб салом бериб, уйма-уй тарқалишдилар...

Мен ҳам ўз уйимга келдим, овқатландим ва мушугим билан бир оз ўйнагандан сўнг, қайтиб мактабга бордим.

VI

Домла ҳали ҳам мактабда ўтирар, болалар ҳам бирин-сирин қайтишиб келмоқда эди. Бир оздан сўнг болалар йиғилишдилар.

Домла:

— Уқинглар!—деган ҳолда узун таёғини кўтариб, болаларнинг орқаларига ура бошлади. Болалар қичқириб ўқишга киришдилар. Мен ҳам «алиф, бе, те, се» деб қичқирар эдим. Домла халфага қараб:

— Болаларга сабоқ бер!—деди.

Халфа, кечаги еган таёқларининг зарби кетмаганликдан оқсай-оқсай, ҳар бир боланинг олдига навбатма-навбат бориб, сабоқ бева бошлади.

Бугун менга домланинг ўзи сабоқ бермоқчи бўлди,

мени ўзининг рўбарўсига ўтқазди, олдимга тахтачамни қўйди ва:

— Сабогингни ўқи!—деди.

Мен тахтачага қарамасдан:

— Алиф, бе, те, се,—дедим.

— Дуруст, балли,—деди домла ва ўзи хат ёзиш билан овора бўлгани ҳолда:—Пастгисини ўқи, «жим, ҳе, хе» деб, — деди.

Мен домланинг оғзидан чиққан бу уч ҳарфларнинг номини такрорлай бердим. Мен, ҳеч тахтачага қарамасдан икки кўзимни домланинг чиркин ва сўлгин юзига, нурсиз кўзи ва гапирган чоғида ияги билан баравар юқори, қуйи чиқиб тушадиган эчки соқолига тиккан эдим.

Домла, бир неча бор ўзи ўқиб, мени ҳам эргаштириб ўқитганидан кейин:

— Энди ўзинг ўқи,— деди.

— Алиф, бе, те, се,—деб ўқидим мен.

— Йўқ, — деди у, — пастдагисини ўқи!

Аммо мен буларнинг қайси бири юқори, қайси бири-си пастда эканлигини билмас эдим. Шунинг учун ҳам домланинг башарасини томоша қилганим ҳолда, қўл қовуштириб жим туравердим.

— Пастини ўқи дейман!—деди домла ғазаб билан.

Унинг ўзи ҳамон хат ёзиш билан овора эди. У, қўлидаги ёзилган қоғозини ерга қўйгандан кейин, менга қараб бир оз жим турди ва:

— Сен зеҳни паст бола экансан-ку, шунча ўргатганим билан ҳали ҳам ўрганмагансан,—деди.

— Нимани ўргатдингиз? — деб сўрадим мен.

— «Жим, ҳе, ҳе»ни, — деди у.

— Буларни биламан,— дедим.— Жим, ҳе, хе, -- деб такрорладим ва яна илова қилдим:—Буларни биламанку-я, аммо пастдагисини билмайман.

— Пасти шу, бор жойингга, ўқий бер?

Мен ўз жойимга бориб ўтириб «жим, ҳе, хе»ни так-

рорлашга киришдим, леккин ҳали ҳам кўзимни домланинг юзидан, айниқса унинг эчки соқолидан узмас эдим, кўзини ярим юмиб, жим туриб хат ёзаётган пайтидаги соқоли менинг кўзимга қизиқ кўринар эди, бу ҳол эчкимизнинг соқолини эсимга туширар эди.

Бир вақтларда бир эчкимиз бўлиб, уни мен боқиб яхшигина семиртирган эдим. Қиш қаттиқ келди, ариқлар тамом музлади, тегирмонлар ётди, отамнинг йўниб қўйгани тегирмон чархларини ҳеч ким сотиб олмади, отам икки ой бадалида гўшт олишга пул топмади, охирида у эчкини сўймоқчи бўлди. Мен унамай доду фарёд қилдим, аммо отам менинг доду фарёдига қарамасдан пичоқни қайради, эчкини ётқизиб оёқларини боғлади, онам унинг боғланган оёқларини босиб турди ва отам уни сўйди.

Мен йиғлай-йиғлай эчкига термулар эдим. Эчки жагини қимирлатиб жон узаётганида соқолининг юқори, қуйи қимирлаши, домланинг гапирганидаги силкиган соқолига ўшар эди. Эчки сўйилиб боши гавдасидан ажратилди. Шунда мен эчкининг бошини кўтариб уни эркалаб, томоша қилдим, эчкининг кўзи ярим юмиқ эди, соқоли эса, тиккайиб кўтарилиб турар эди. Жим туриб хат ёзаётган домланинг соқоли ҳам худди шу сўйилган эчкининг соқоли сингари эди. Мен домланинг ҳалиги ҳолини кўрганимдан кейин, дарҳол эчкимни хаёлимга келтирдим ва уни эслаб қайғуландим, бироқ, шундай бўлса ҳам «жим, ҳе, ҳе», деб такрор қилар эдим.

Қандайдир бир киши ташқаридан домла ўтирган жойдаги дарчани тақиллатди. Домла: «Кимдир, у?» — деган ҳолда дарпардани кўтарди.

Келувчи, паранжи ва чачвон ёпинган бир хотин эди, у домлага енгига ўралган қўли билан бир танга пул уза-тиб:

— Бу назрни олинг, бош оғриқ, тиш оғриқ, кўз оғриқ дуолари ҳам туғиш вақтида қийинчилик чекаётган

хотин учун кушойиш дуосини ёзиб беринг! — деди ва қўшимча қилиб: — Болаларни ҳам бугун озод қилинг! — деди.

— Бир танга учун тўртта дуо, бунинг устига болаларни ҳам озод қилай? Бу бўлмайди. Ҳеч бўлмаса яна бир танга беринг! — деди домла.

— Мен узоқ йўлдан—Обкина қишлоғидан келдим, — деди хотин, мени, хотини туголмай қаттиқ дард чекаётган Шарафбой бир танга бериб кушойиш дуоси олиб келиш учун юбораётганда, касал бўлиб қолган бошқа қўшни хотинлар ҳам ўз дардлари учун дуо буюрдилар ва «ҳар вақт пул топсак домланинг назрини берамиз, ўшанда элтиб берасан», дедилар. Сиз дуоларни беринг. Улар пул беришлари билан келтириб бераман. Ҳозирча худонинг ризоси учун болаларни ҳам озод қилинг.

Домла тангани олиб киссасига солди, эртадан бери ёзиб, ўз олдини тўлдириб юборган хатларидан тўрт донасини олди ва уч бурчак шаклида букиб, хотинга узатди.

Хотин дуоларни олаётди.

— Бу дуоларнинг қайси-қайсиси қандай дард учун? — деб сўради.

— Булар ҳаммабоп дуолардир, — деди домла, — қайсисини қандай касалга берсангиз, — агар у ихлос қилар экан — ҳеч шаксиз тузалади.

Хотин «ҳаммабоп» дуоларни олиб кетди. Домла бугун «худонинг ризоси учун» болаларни ҳам озод қилди.

Шундай қилиб, биз ҳам мактабхона зиндонидан озод бўлдик.

VII

Биз мактабга бордик, ҳали нонхўрак вақти бўлганча йўқ эди, мактаб олдига бир отлиқ келди:

— Домла, домла! — деб домламизни чақирди.

Домла дарчанинг дарпардасини очиб:

— Ҳа, нима гап? — деб сўради.

— Обкинада жаноза. Шарафбойнинг хотини ўлди,— деди-да, отини бир томонга қараб суриб кетди.

Домла шошилиб, салласини бошидан олиб қўйди ва таҳорат қилиш учун бўлса керак, мактабхонадан ташқарига томон йўналди.

— Дуоингиз фойда бермабди-да, домла, Шарафбойнинг хотини ўлибди-ку, — деди халфа, домлани масхаралаган бўлиб.

— Шаккоклик қилма! — деди домла ва яна қўшимча қилди: — Дуо, албатта, фойда берар эди, у ўзининг ихлосизлигидан ўлган, агар ихлоси бўлса, қутулар эди. «Ихлос—халос» деганлар.

Домла ташқарига чиқаркан:

— Сизларга чойхўрак! — деди.

Болалар чойхўрак учун тарқалишдилар, мен ҳам уйимизга келдим.

Бирор соатдан кейин мактабга қайтдим, болалар эндигина, йиғилиша бошлаган эдилар. Бутун болалар йиғилиб битганларидан сўнг халфа уларга мурожаат қилиб:

— Болалар, бир маслаҳат! — деди.

— Қандай маслаҳат?—деган товуш ўнларча оғиздан бирдан чиқди.

— Биз қандай ўйин ўйнасак ҳам ҳеч ким домлага хабар бермасин ва ҳеч бир бола иккинчи боланинг устидан чақимчилик қилмасин!—деди халфа.

— Аввал ўз оғзингни тий, — деди халфанинг чақиши билан домладан таёқ еган бир бола.

— Бундан сўнг мен ҳеч ҳам чақмайман, сизлар ҳам шундай қилинглар, «туя кўрдингни, йўқ»,— деди халфа катта болаларга ва менга қараб сўзини давом эттирди:

— Сен ҳам отанга хабар бериб юрма тагин! — деди. — Сенинг отанг ифвогар, бир кун ўрикларингиздан ўғирлаган эдим, отанг кўриб қолиб, буни ҳам отамга ва ҳам домлага чақибди. Ҳам отамдан, ҳам домладан калтакланиб ўлаёздим, — деди.

— Хўп, айтмайман!— дедим мен.

— Агар айта кўрсанг,— деди у,— сени болаларга буюриб «ҳар мурд» қилдираман.

— Айтмайман, хабар бермайман,— деб таъкидладим мен.

Мен биринчи марта «хабар бермайман» деб юзаки айтган бўлсам ҳам, иккинчи дафъада астойдил ва қатъий ишонч билан ваъда берган эдим, негаки, мен «ҳар мурд» дан бениҳоя қўрқар эдим.

Бир кун бир маддоҳ бизнинг қишлоққа келиб маърака қилди. Қишлоқ катталари қўшни қишлоққа тўйга кетган эдилар. Маддоҳнинг бу маъракасида ёшлардан бошқа киши йўқ эди.

Маддоҳ ҳикоя бошлади, ҳикояси қизиқ жойга келганда, у йиғилганлардан талаб қилди:

— Ҳар ким нимага қудрати етса, яъни нонми, пулми, мева-чевами, ўрик-мағизми келтириб берсин, ҳикоянинг қолганини сўнгра айтаман,— деди.

Болалар ва ёш ўсмирлар ўз уйларига қараб югурдилар, ҳар ким маддоҳга бир нарса келтириб берди. Мен ҳам уйга бориб, онамдан бир ҳовуч ўрик олиб келтириб маддоҳга бердим.

Маддоҳ йиғилган пулларни киссасига солди ва нарсаларни хуржунига тиқиб:

— Ҳикоянинг давомини келажак ҳафтада келиб айтиб бераман,— деди ва эшагига минмоқчи бўлди.

— Давомини ҳозир айтиб беринг! Агар нарса оз йиғилган бўлса, яна озми-кўпми йиғиб бериб, сизни хурсанд қиламиз,— дея ёшлар қанча ялинсалар ҳам маддоҳ унамади ва эшагига миниб жўнамоқчи бўлди.

Шу вақт ёшлардан бири:

— «Ҳар мурд!» — деб товуш чиқарди.

Ҳамма бирдан:

«Ҳар мурд, ҳар мурд»... деб маддоҳга ёпишдилар ва уни эшакдан ағдариб босиб ура бошладилар.

— Вой, ўлдим, қўйиб юборинг, ҳикоянинг давомини ҳозироқ айтиб бераман! — деб бақирар эди маддоҳ.

— Сизнинг ҳикоянгиздан ҳам «ҳар мурд» қизиқроқ,—деб ёшлар уни яна урар эдилар.

Охирида маддоҳ ҳолдан кетди, энди додлашга ҳам кучи етмас эди.

— Энди буни сувга босамиз, кўтаринглар! — деб биров овоз берди.

Ҳамма бирдан ёпишиб, жони чиқаётган маддоҳни кўтардилар ва уни бизнинг қишлоқнинг ўртасидан оқадиган «Мазранган» ариғига ташладилар.

Маддоҳ сувга ташланиши билан, огирлиги сабабидан шўнғиб кетган бўлса ҳам, жон талвасаси билан сузиб сувнинг юзига чиқди-да, суза бошлади. Аммо ёшлар уни курк товуқни сувга пишгандай пишар, шўнгитар эдилар.

Охирида маддоҳ ювмоқ учун тахтага олинган ўликдай бўлди, шундан сўнг уни сувдан тортиб чиқардилар, маддоҳнинг оқиб кетган салласини болалар тутиб келдилар. Саллани маддоҳнинг хуржунига ҳўллигича тиқдилар, маддоҳнинг ўзини ҳам ҳўл бўлган кийимлари билан кўтариб, эшагига мингиздилар ва эшагининг сағрисига уриб:

— Бор, даф бўл, йўқол! Ўзинг олдинда ва ҳикоянг орқангдан жўнасин, — дейишди.

Мен мана шу воқеадан сўнг «ҳар мурд»дан бениҳоя қўрқар эдим, шунинг учун халфанинг менинг «ҳар мурд» билан қўрқитишидан сўнг, буларнинг ўйинларини отамга айтмасликка чин кўнгулдан ваъда бердим.

VIII

Халфа отамга айтмасликка мендан қатъий ваъда олгандан кейин:

— Болалар, энди данакбозлик қиламиз! — деди.

Болалар бундан бурун ҳам мактабда бу ўйинни бир неча маргалаб ўйнаган бўлсалар керак, дарров ўринларидан туриб, титилган бўйраларни йиғиштирдилар ва данак ўйини учун чуқурчалар қазидилар.

Ўйнадилар, орада анча данак ютилди ва ютқазилди. «ҳунарли» болалар содда болаларни алдадилар, кучли болалар кучсиз ва бечорароқ болаларни уриб, данакларини тортиб олдилар. Натижада яна уришиш, кўйлак йиртиш ва юз тирнашлар бошланди.

Болалардан бири менга келиб ёпишиб:

— Сен ҳам биз билан данак ўйна, бўлмаса ўртага солиб сени «каллакобак» қиламиз, — деди.

Менинг данагим ҳам йўқ эди, данакбозликни ҳам билмас эдим.

Лекин мен «каллакобак»дан жуда қўрқар эдим: чун-

ки бу жуда ёмон ўйин эди, бир неча болалар бир бола-ни ўртага олиб унинг бошнини яланғочлайдилар-да, тир-ноқларининг учи билан, қизилиштоннинг дарахтни чў-қигани сингари боланинг яланғоч бошига урадилар.

Мен қандай қилиб «каллақобак» балосидан қутулиш йўлини тополмасдан танг қотдим.

Хайрият, халфа мени қувватлаб:

— Уни ўз ҳолига қўя беринглар, — деди, — унинг отаси жуда ёмон одам.

Халфанинг отамни «ёмон одам» дегани менинг кўн-гимга нақадар қаттиқ теккан бўлса ҳам, унинг бу сўзи билан «каллақобак» азобидан қутулганим учун ундан миннатдор бўлдим. Энди мен учун бу каби балолардан қутулишга яхши бир йўл топилган эди, қачон бўлмасин болалар менга тега кўрсалар, мен халфага қараб, дод солиб:

— Ё болаларингни йиғиштириб ол, ё бўлмаса, ўйин-ларингизни отамга айтаман, — дер эдим.

Халфа ҳам мени дарҳол болалар чангалидан қутқар-иб қолар эди. Халфа домланинг узун таёғини олиб, бо-лаларни бир бошдан уриб ўринларига ўтқазди ва данак-бозлик жанжалини бартараф қилгандан кейин:

— Болалар, энди навбат беданабозликка! — деди.

Аmmo бу ўйинга болаларнинг кўпчилиги рағбат кўр-сатишмади, чунки халфа ва Аҳмаддан бошқа болалар-нинг беданалари йўқ эди.

— Бизда бедана бўлмаса, нима билан ўйнаймиз? — дейишди болалар.

Халфа бўлса бунинг ҳам иложини топди.

— Бизнинг иккаламиз беданаларимизни уриштира-миз сизлар «болагаров» боғланглар! — деди.

— Дуруст, ундай бўлса, биз уйларимизга бориб пул, ё данак келтирайлик, — дейишди болалар.

— Маъқул! — деди халфа.

Болаларнинг кўпи кетди, халфа қолган болалар би-лан титилган бўйраларни қайгадан жой-жойига ёйдилар,

фақат ҳужранинг ўртасидаги катта охурнинг ўрта белидан бир парча ерни тўғарак шаклида очиқ қолдирдилар.

Уйларига кетган болалар қайтиб келдилар, бедана-бозлик бошланди.

Халфа Аҳмад билан ораси очиқ қолдирилган давра теварагида бир-бировларига қарама-қарши ўтирдилар, уларнинг ёнларида бошқа болалар ҳам давра қуриб ўтирдилар. Давра тўлгандан кейин қолган болалар уларнинг орқаларида тикка турдилар.

Халфа билан унинг қаршисида ўтирган Аҳмад қўйнидан беданаларини чиқардилар, беданаларининг тумшуқларини яладилар, уларнинг оёқларини чўзиб қанотларига туфукларини сув ўрнида суркадилар, қанотларини тағларигача ҳўлладилар. Сўнгра халфа Аҳмадга қараб:

— Менинг нечам билан сенинг нечанг? — деди.

— Менинг йигирмам билан сенинг йигирманг! — дея Аҳмад жавоб берди.

— Менинг ўттизим билан сенинг ўттизинг! — деб халфа орттирди.

Охирда ўйин «менинг юзим билан сенинг юзинг»га бориб тақалди. Бу шундай бўладики, кимнинг беданаси қочса, қочирган бедананинг эгасига юз дона данак тўлайди.

— Сизлар ҳам «болагаров» боғланглар! — деди халфа бошқа болаларга қараб.

Бошқа болалар баъзилари халфанинг беданаси устидан «унинг беданаси зўр чиқишини баҳслашиб» баъзилари, «Аҳмаднинг беданаси зўрлигига» баҳслашиб, бир-бировлари билан гаров боғладилар. Уларнинг ҳам ҳар қайсилари ўз ҳолларича сенинг ўнингга менинг ўним, ё ортиқроқ қилишиб «болагаров» қўйишдилар.

Гаровлар боғланиб бўлгандан сўнг, икки бедана тўғарак ичида (маъракада) бир-бировлари билан уриштирилдилар.

Иккала бедана ҳам панжаларини ёзиб, патларини ҳурпайтириб, бўйинларини чўзиб уришишга киришдилар.

Биринчи бедана иккинчисининг бўйнидан тишлаб тортар, иккинчиси биринчисининг қулоғидан тишлаб тепар, бири пихи билан ўз душманининг кўзини тирнар, иккинчиси унисининг бўйнидан тутиб ерга босмоқчи бўлар эди...

Оз вақтда беданаларнинг бошлари ва юзлари ўз қонлари билан бўялди, аммо ҳеч бири ҳам қочмади.

Бедана эгалари уларни ажратиб олдилар ва уёқ-буёқларини қашидилар, бош-оёқларини силадилар, қанот ва тирноқларини ҳўлладилар, беданалар бир оз дам олгандан кейин тагин уришга қўйдилар. Улар яна уриша кетдилар...

Шу сингари бир неча бор уришгандан кейин Аҳмаднинг беданаси «чурқ» деди-да, уришни ташлаб даврдан қочди ва халфанинг беданаси уни даврани айлан-тириб қувлай кетди.

Болалар қийғос чиқардилар: чапак, ҳуштак, жиртак чалишлар бошланди...

IX

Бедана уриштириш орқасида қўзғалган шовқин-сурон ҳали битганча йўқ эди, кутилмаганда домла кириб келди, данак учун уйларига борган болалар ҳужрага кирганларида эҳтиётсизлик қилиб ҳужра эшигини ичкарасидан занжирламаган бўлсалар керак, домла эшикни тақиллатишга эҳтиёж сезмай, тўғри ҳужрага кира олди.

Болалар шу даража ўйин-кулги ва шовқин-сурон билан овора эдиларки, улар домланинг ўз жойига ўтиб узун таёқни олиб, бошларига калтаклагунча унинг келишидан ҳеч бир бола хабардор бўлмаган эди.

Ёлғиз менгина ўйин тўполонидан четроқда туриб, бир кўзимни ўйиннинг боришига тикканим ҳолда иккинчи кўзимни мактабхона эшигидан узмаган эдим, шу-

нинг учун домланинг эчки соқоли кўриниши билан тез, лекин секингина ўз жойимга ўтиб ўтирдим.

Домла ҳамма болаларни бирдай савагандан сўнг, менга қараб:

— Сен ақлли боласан! — деди.

Болаларнинг ҳаммаси ҳам ўз ўрнига ўтирган ва тинчланишган эди. Халфа домланинг қаршисига келди. У бугун ҳам домла ундан «гуноҳкорларнинг» номларини сўрар, деб ўйлаган бўлса керак, бироқ унинг ўйи янглиш чиқди, домла ундан ҳеч нарса сўрамагани ҳолда:

— Дарров бор-да, ҳовуздан тунови кунги сувга ташланиб қўйилган таёқларни олиб кел! Улар яхши намланиб, сизларга одоб бериш учун созланган бўлса керак, — деди.

Халфа бошини қаший-қаший ҳужрадан чиқди, болаларнинг ранги, қутлари ўчди, аъзойи баданлари тол баргидай титради. Ёлғиз менгина домланинг «сен ақлли боласан», деган сўзи билан тинчланган эдим.

Халфа таёқларни келтирди-да, домланинг олдига ташлади. Домла ҳам ҳеч бир сўроқ ва бошқасиз катта болаларга қараб:

— Аввал бунинг ўзини босинглар! — деб халфани кўрсатди.

Бир нечта катта болалар ўринларидан ирғиб туриб халфани ерга босдилар ва домланинг иккинчи «буйруғини» кутмасдан, фаллоқни олиб унинг оёқларига ўрадилар, калтаклашга бошлаб тутиб турдилар. Унинг оёғида эса, тунови кунги калтакнинг яралари қатқоқланиб кўриниб турар эди.

— Ур! — деб буюрди домла.

Болаларнинг бири ҳовуздан келтирилган таёқларнинг бирисини олиб, у билан халфанинг оёғига урди, лекин таёқ бир уришдаёқ синиб, уч бўлак бўлиб тунди. Бола иккинчи таёқни олди, у ҳам биринчи уришда синди;

шу тариқада халфанинг оёғига озор бермасдан таёқларнинг бариси синиб битдилар.

Домла газабланди ва синган таёқларнинг бирини олиб кўздан ўтказди:

— Мен ҳовузга ташлатган таёқларнинг бариси тут, бир кеча-кундуз сувда ётгандан кейин қайишланиб, ҳеч синмайдиган бўлар эди. Бу фирибгар у таёқларни келтирмасдан, толнинг қуруқ хипчинларини синдириб олиб, ҳовузга ҳўллаб келтирилган, холос,—деди ва болаларнинг бирисига қараб:

— Бор, ҳовуздан ўз таёқларимни олиб кел! — деди.

Бола кетди, халфа тинчсизланмади ва кўзларини ҳужранинг шипига тиккан ҳолда кулимсираб ётар эди...

— Ҳовузга таёқ йўқ! — деди қайтиб келиб бола.

— Маълум бўладики, — деди домла, — бу таёқларни яширган, Хайр майли, бундан кейин тут ёғочи ўрнига анор ёғочи ишлатарман, анор тут ёғочидан ҳам заҳарлироқ, лекин ҳозир унинг бу қилиғи учун қандай ўч олиш йўлини биламан.

Домла деворга тираб қўйилган узун таёқни қўлига олиб: — Юзини ерга қилиб чопон, кўйлагини бўйнига тортиб, — босинглар бунини! — деди болаларга. Болалар халфанинг оёғидан фаллоқни чиқариб олдилар-да, унинг юзини ерга қилиб, орқасини яланғочлаб босдилар ва домла узун таёқ билан унинг яланғоч орқасига ура бошлади...

Аммо тирсак ва тиззаларини ерга тираб, белини кўтариб турган халфа, домла урган чоғида ўзини терватар, қимирлатар ва калтак зарбини кучсизлатар, пасайтар эди.

— Қўл-оёқларидан тортиб қорни билан босинглар! — деди, кутганича калтаклаёлмаган домла.

Икки бола халфанинг икки қўлини, икки бола унинг икки оёғини чўзиб тортганлари ҳолда, бошқа бир бола унинг елкасига миниб ерга босди ва халфа ихтиёрсиз:

— Астароқ босинглар! Бедана ўлмасин,— деб юборди.

— А!.. бунинг беданаси ҳам борми? — деди домла ва қўшимча қилди: — Беданани олиб менга беринглар! — деди.

Болалар халфанинг қўйнидан қўл солиб унинг беданасини олдилар-да, домлага бердилар.

Домла ўйламай-нетмай жонивор бедананинг бошини шартта узиб ташлади.

Халфа:

— Аҳмаднинг ҳам беданаси бор, уни нега ўлдирмай-сиз?! — деб бақирди ётган жойидан.

— Унинг беданасини ҳам топиб беринг! — деди домла болаларга.

Болалар халфани қўйиб, Аҳмадга ёпиша кетдилар. Халфа ҳам ўрнидан ирғиб бориб Аҳмадга ёпишиб, унинг қўйнига қўл солди-да, беданасини олиб домлага берди.

Домла Аҳмаднинг беданасини ҳам бошини узиб ташлагандан кейин:

— Бугун йўқолинг, озод! Эрта яна урамиз,— деди ва: — Ҳа, айтгандай, эрта пайшанбалик нонини унутмагайсизлар тагин! — деди. Болалар бир-бирларини босиб, қисиб, туртиша-туртиша мактабдан чиқдилар.

Аммо букун унум саломдан кейин дарров тарқалиб кетмадилар ва кўчада туриб бедана ўйинида бўлган ютуқ, ютқазиларнинг ҳисобига киришдилар. Ютганлар ютқазганлардан ҳақ талаб қилардилар. Аммо ютқазганлар:

— Беданалар ўлдирилдилар, уларни уришлари, гаровлари ва болагаровлари ҳам орадан йўқолди,— деб ҳақ беришга гирромлик қилар эдилар.

Болаларнинг ҳаммалари бир-бировлари билан ёқалаша бошладилар. Халфа билан Аҳмад бўлса, ўз чопонларини ечиб бир томонга қўйдилар-да, жиддий уришишга киришдилар. Мен ҳовлимизга қочиб жўчадим.

Мен мактабга қатнаб юрар эдим, мактабнинг шовқин-сурони, ғавғоси давом этар эди. Мен бир неча ҳафта орасида, ўшанча шовқин-сурон, уриш-талаш ичида бўлсам ҳам, араб алифбесининг номларини ёдлаб олдим. Менга баъзан домланинг ўзи ва баъзида халфа сабоқ берар эди.

Араб алифбесининг номларини ёдлаганимдан кейин зер-забар (ост-уст) дарслари бошланди. Мен учун «зер-забар» дарслари, халфанинг номларини ўқиганимга кўра ёқимлироқ туюлар эди. Бу дарсда аввало менга: «алиф забар а, зер е, пеш у», деб ўргатдилар. Мен ҳам бор товуш билан, чўзиб:

— «Алиф забар а, зер е, пеш у, — дея такрор қилар эдим. Бу сўзларни айтиш менинг тилим учун ўнғай, қулоғимга музикали бўлиб кирар ва ёқимли эди.

Бу дарсни ҳам араб алифбесини охиригача ёдладим, бундан кейин икки забар, икки зер, икки пеш дарсининг навбати келди.

Бу дарсда менга «алиф ду забар, анду ду зер, инду ду пешун» ларни ўргатар эдилар.

Бу дарс ҳам оҳанг жиҳатдан ёмон эмас эди, ҳатто бу «алиф забар а...» дарсига кўра оҳангдорроқ эди. Агар «бир забар, бир зер, бир пеш» дарсида «алиф забар а, зер е, пеш у» дейиш бирон мусиқа ҳавасини бошланғичи саналса, бу дарсдаги «алиф ду забар, анду ду зер, инду ду пеш ун», дейиш у ҳавонинг «туширма» таронаси ҳисобланса бўлар эди.

Лекин мен бу сабоқларни ашула айтгандай чўзиб, завқ ва шавқ билан такрорлаганим ҳолда, булардан ҳеч бир нарса тушунмас, савод чиқариш учун буларнинг қандай алоқаси борлигини билмас эдим. Энди ўйлайманки, менга «муаллимлик қилган ва сабоқ берган домланинг ўзи ҳам бу дарсларнинг савод чиқариш учун қандай алоқалари борлигини билмас ва ту-

шунмас экан. Акс ҳолда у менга «алиф ду, забар анду, ду зер инду...» деб, бу ерда ҳеч дахли бўлмаган «д» ҳарфининг садосини қўшиб ўргатмас эди.

Шундай қилиб, қанча азоб билан бўлса ҳам мен бу сабоқни араб алифбесининг охиригача ёқладим.

Бу дарсларнинг ҳар бирида менинг «таълим тахтачам» ўзгарар эди, лекин домла уларни бошқа болаларга қилгани каби менга ўзи ёзиб бермас ва буни:

— Отанг таъначи, инжиқ одам, у мен ёзган нарсаларни хушламайди, айт, ўзи ёзиб берсин, — деб, отамга ҳавола қилар эди...

Мен йил охирида «Абжад» дарсига кирдим. Бу дарс эса менга ҳеч ёқмади. Менга:

— Алиф бо би забар аб, жим бо дол забар жад, абжад дегин, — деб ўргатар эдилар.

Бир томондан, бу сўзларни айтиш қийин бўлса, иккинчи томондан, бу дарс оҳангсиз ва кўнгилга ёқмас эди.

Бир кун отам менга:

— Энди сен абжадхон бўлибсан, мен сенга абжад ҳисобини ўргатаман, — деди. Абжад ёзилган тахтачани олдимга қўйди ва тахтачадаги нақшларни битта-битта менга кўрсатиб:

— Бу нима, бу нима?.. — деб сўрай бошлади.

Мен отамнинг сўраганларига жавоб беролмасдим, негаки, мен бу нақшларнинг нима эканликларини билмас эдим ва шу кунгача бирон киши уларнинг нима эканликларини менга кўрсатиб ўргатмаган эди.

— Сен шу кунлар мактабда нима ўқиб ётибсан ахир? — деб отам менга жаҳлланди.

— Алиф бо, бе забар б, жим бо дол, забар жад, абжадад.. — дедим ва абжад дарсидан олган сабоқларимни ёддан айтиб бердим.

— Ҳа... сен тўтиқушсан, — деди отам, — сен бир нарсани айтасан, лекин нима деганингни ўзинг билмайсан.

Отам менинг жилдимнинг ичини ахтариб, ундан

«алиф бе, зер забар...» ёзилган икки тахтачани олди ва уларнинг ҳар биридаги ёзувни менга бирма-бир кўрсатиб:

— Бу нима, бу нима? — деб сўради.

«Буни ўқи» деганида, тахтага қарамасдан, унга ёзилган нарсаларни ёдаки айтиб берар эдим.

— Сен тўтиқушсан, — деди отам такроран, — айб сенда эмас, айб сенинг домланг ва халфангда, улар сенга сабоқни тўтиқушга ўргатгандай ёдлатганлар холос, аммо ҳеч бир нарсани ўргатмаганлар, ёки ўргата олмаганлар.

Отам манглайини қашиб, бир оз жим турди.

— У-ку саводсиз, кўр бир одам эди, мен кўрдан кўрар кўз талаб қилибман. Тўғридан ҳам ўзим аҳмоқ эканман.

Отам яна ўйлаб бир оз жим тургандан кейин, менга қараб:

— Сен эртага мактабга бормагин! — деди.

Мен бўлсам беҳад қувондим, чунки абжад дарси кўнглимга урган, бундан юрагим безган эди.

XI

Отам бир кун хатибни кўриб:

— «Менинг ўғлимни хотинингизда ўқийдиган қиз болалар олдига қабул қилишингизни сўрайман», — деди. Хатиб:

— Ҳалвойини кўпроқ берсангиз майли, — деди.

Мен бу гапни эшитиб халфанинг «хар мурд» қилдируви қўрқусидан бутунлай қутулганим учун, теримга сиғмас даражада севиндим.

Эртаси куни, онам мени отин биби мактабига олиб борди.

Дастурхон учун бир лаъли баркаш майиз ва кулча, унинг устига, менга ният билан тикиб қўйилган бир рў-мол ва дўппи ҳам қўйилди.

Отин биби оқ юзли, семиз, ўрта ёшли бир хотин эди, унинг семизлиги шу қадар эдики, чордана қуриб ўтирганида унинг тиззалари отам томонидан йўниладиган тегирмон чархининг гупчагидай бўлиб кўринар эди.

Биз отин биби олдига кирганимизда, у уйнинг тўрида бир неча қават кўрпача устида чордана қуриб ўтирар эди, унинг теварагида эса катта-кичик қиз болалар кигиз устида чўккалаб ўтирар эдилар. Уларнинг олдиларига ўгил болалар ўқийдиган мактабдаги тагсинч ўрнида ёстиқлар икки қават букиб қўйилган эди. Улар ўз китобларини шу ёстиқлар устига қўйиб ўқир эдилар.

Отин биби онамни очиқ юз билан қабул қилди.

— Ўғлингиз (хатиб домлага эрингиз томонидан ваъда қилинган катта ҳалвойи учун) қабул қилишга мажбур бўлдик, — деди ва қўшимча қилди: — Ҳар қачон ўғлингиз «таббат»¹ га ўтса, бир товоқ ширгуруч пишириб келтиришни унутмайсиз, чунки «таббатга товоқ» деганлар.

— Худо ўша кунга етказса, сиз учун бир товоқ палов келтираман,— деди онам унга жавобан.

Отин биби дастурхонни очиб нон ушатди ва қизларга ҳам менинг «ҳалвойим»дан нон берди. Аммо домла сингари нонни ушатиб уларнинг олдиларига отмай, ўз халфаси бўлган каттароқ бир қиз болага нонни берди ва уни ўқувчи болаларга бўлиб беришни буюрди, бу қиз эса ҳар бир талабанинг қўлига бир бурдадан нон бердида, каттароқ парчани ўзига қолдирди.

Дастурхонга фотиҳа ўқиди, отин биби менга бисмилло, аузибилло айттириб сабоқ бошлади. Шу билан менинг иккинчи дарс бошлаш маросимим битди. Онам кетди, мен бўлса, қизлар мактабида қиз болалар орасида қолдим.

¹ Та б б а т — қуръон сураларидан бири. Сура—бўлакча.

Отин биби менга абжаднинг ўртасидан сабоқ берди. У берган сабоқни мен мачитдаги мактабда ўқиган эдим.

Отин бибининг дарс бериш усули домланикига қараганда бир оз бошқачароқ эди, у карандаш-қаламдай бир чўпчани қўлига олиб, унинг учи билан ҳар бир ҳарфни кўрсатар, бунинг номини айттирар эди. Лекин отин биби ҳам менинг у ҳарфни таниш-танимаслигим билан иши йўқ эди.

Отин биби ўзининг бутун вақтини сабоқ берувга сарф этар, ҳар бир болани навбат билан ўз олдига чақириб дарс берар ва бу билан бир кунлик ўқиш ўтар эди.

Отин бибининг бир кунлик дарс вақти эртанги нонуштадан бошлаб, то соат ўн иккигача эди, у болаларни мачитдаги домладай эртадан-кечгача қамаб қўйиб зериктирмас эди. Унинг шогирдлари эрта билан нонуштини ўз уйларида еганларидан кейин мактабга келардилар, сабоқ олиш ва олинган сабоқни ўқиш билан шуғулланар эдилар.

Соат ўн икки бўлганда отин биби болаларни нонхўракка чақирар эди. Аммо болалар нон ейиш учун уйларида бормас эдилар, балки ўзлари олиб келтирган нонларини шу ерда ер эдилар. Нонхўрак бошлаганда ҳар бир бола отин бибига ўз нонининг ярмисини берар эди.

Бу ҳоидадан хабарсиз бўлганим учун мен, биринчи кун мактабга нон олиб бормаганим. Бир қиз томонидан берилган нонни отин биби менга бериб:

— Бугун сени мен зиёфат қилай, эрта эса, сен нонни кўпроқ келтириб мени кўпроқ нон билан зиёфат қиларсан, — деди.

Нонхўрақдан кейин шогирдлар, отин бибининг уйи ва ҳовли юзларини тоза қилиб супуриб берар эдилар.

Баъзи кунларда отин биби қизларга кир ҳам ювдирар эди. Ҳатто мени ҳам кир ювишга ундаб:

— Кир ювишни ўрганиб ол, катта бўлиб ўқиш учун

Бухоро мадрасаларига борганинга, сенга керак бўла-
жак,— дер эди.

Отин биби ҳам аввалги домла сингари бир неча узун,
қисқа таёқларни ўз орқасига, деворга тираб қўйган эди.
Лекин бу таёқлар билан отин бибининг бирорта ўқувчи-
ни урганини кўрмадим. Агар бирор қиз мактаб «одоби»-
га қарши бирор шўхлик қилса ёки сабоқни ўрганишга
ҳаракат қилмаса, отин биби унинг бетига ўзининг енги
билан бир марта урар эди. Отин биби киядирган кўйла-
гининг енги, ўша замондаги Бухоро хотинларининг енги
каби кенг ва узун бўлса ҳам, оқ сурп ёки нозик читдан
тикилган бўлганидан, унинг зарбаси бир шамолнинг
зарбасидан ортиқ таъсир қилмас эди.

Мендан бошқа бутун ўқувчиларнинг ҳаммаси қизлар
бўлганидан улар шўхлик қилмас, ёмон ўйинлар ўйна-
мас ва бир-бирларини урмас эдилар. Агар нонхўрақдан
кейин уй супуриш ёки кир ювиш ораларида фурсат топ-
салар, қўғирчоқ ўйнардилар. Уларнинг ўйинчоқлари ўз
маҳсулотлари бўлган қўғирчоқлар бўлиб, менинг учун
ҳам бири «ўғилча» қўғирчоқ ясаб беришди.

Улар, синган сополлардан «қозон-товоқ» ясаб тўй
қилишар, менинг қўғирчоғимни ўз қўғирчоқларига куёв
қилар эдилар. Менинг қўғирчоғимдан бўлак «эр қўғир-
чоқ» бўлмагани учун унинг ёлғиз ўзига ўн-ўн икки нафар
«қиз» қўғирчоқ куёвга чиқар эди. Тўғриси, ўша вақт-
ларда шу ўйин менга жуда ёқар эди.

Баъзи қизлар беш-ўнталари бир эрга чиқаётган ўз
қўғирчоқларини бир-бировлари билан уриштирар эди-
лар. «Кундошлар» уришидан зериккан менинг қўғирчо-
ғим, уларнинг баъзиларини қўйишга (талоқ қилишга)
мажбур қилар эдилар. Бу ҳоллардан менинг кўнглим
бир оз қораланар, хафа бўлар эдим.

Кейинроқ бизнинг мактабга яна бир ўғил бола кел-
ди, бироқ у «куёвлик шарафига» етиша олмади. У
бир қадар дағалроқ бўлганидан бўлса керак, қизлар
унга қўғирчоқ ясаб бермадилар (ажойиб саргузаштлар-

ни бошидан кечирган бу бола ҳикоясини бошқа бир вақтда ёзарман).

XII

Мен отин биби мактабида давом қилар эдим. «Ҳафтияк»¹ ни тамом қилдим, унинг бир неча қисқа сураларини ёдладим; қуръонни ҳам бошдан охиригача ўқиб чиқдим. Хўжа Ҳофиз девонидан ҳам бирмунча ўқидим. Аммо ҳали ҳам отин биби томонидан ўқилган нарсалардан бўлак жойларини ҳеч ўқиёлмас эдим. Масалан, Ҳофиз девонидан мактабда ўқиб ўтганим бир газални қарда ва кимнинг қўлёзмаси бўлса бўлсин ўқий олар эдим, аммо мактабда ўқимаганим бирон байтни ҳатто китобимда бўлса ҳам, ўқий олмас эдим, яъни ҳали ҳам саводим чиқмаган эди. Хат ёзиш бўлса, ҳеч қўлимдан келмас, бирор ҳарфни ҳам ёзолмас эдим.

Лекин абжадни яхшигина ўргандим, абжад расмий хат билан ёзилган бўлгани учун қуръонни ҳам секин-секин, шунингдек, абжад расмий хати билан, яъни насх хати билан ёзилган ҳар бир нарсани ҳам туртилиб бўлса-да, ўқий олар эдим.

Энди ўйлайманки, бунинг сабаби қуйидагича экан:

Отам мени отин биби мактабига қўйган бўлса-да, унинг ўзи менга абжад ҳисобини ўргатишдан тўхтагани йўқ эди. У деярли ҳар кеча шомдан хуфтонга қадар, яъни тахминан бир соат мен билан шуғулланар эди.

Бошлаб менга «абжад» сўзидан «А», «Б», «Ж», «Д», ҳарфларини танитди, сўнгра бу ҳарфларни бир-бирларига уриштириб ва қандай ўқиш йўлини ўргатди, ундан кейин «А» — бир, «Б» — икки, «Ж» — уч, «Д» — тўрт деб буларнинг ҳисобини тушунтирди.: Шу йўл билан отам

¹ «Ҳафтияк» — қуръоннинг қисқароқ сураларидан тўпланган еттидан бир бўлаги.

абжадни охиригача унинг ҳисоби билан бирга ўргатиб чиқди.

Шундай қилиб бир ойда мен абжад ҳарфларини ўргандим ва ўқийдирган бўлдим, аввал бир-бир орттириб ўнгача, сўнгра ўн-ўн орттириб юзгача, ундан кейин юз-юз орттириб минггача чиқадиган абжад ҳисобини ҳам ўргандим.

Буларни ўрганиб бўлганимдан кейин отам менга:

— Энди сенга қизиқ бир нарсани ўргатаман, бу тўққиз рақам ва цифр (ноль) дирки, уни ҳинд ҳақимлари топиб чиқарганлар. Бу: тўққиз рақам ва цифр, яъни ўн

шакл билан бутун дунёни ҳисоблаш, бу рақамларга жамлаш мумкин, — деди.

Мен «бу қандай сеҳрли бир иш экан», деб унга ҳавас қилдим.

«Ўн шакл билан бутун дунёнинг нарсаларини ҳисоблаш, ҳақиқатан ҳам, ўрганарли бир илм. Менинг-ку, ўн бармоғим бор, мен, ахир, булар билан ҳатто ҳафта-нинг кунларини янглиша-янглиша зўрга санаб чиқаман...»

Мен отамдан бу жодугарларча бўлган ўн шаклни тезроқ ўргатишини қатъий равишда талаб қилдим.

Отам ўргатишни бошлади, аввал менга тўққиз рақамни бир-бир ёзиб кўрсатди. Ҳар кун бир рақамни танитар, унинг нечалигини ўргатар эди. Сўнгра цифр (ноль)ни ўргатди. Ундан кейин бир ноль билан «бир»нинг «ўн» бўлишини ўргатди ва шу йўл билан тўққиз рақамни ноль билан қўшиб англатди.

Бу дарс менга у қадар қийин бўлмади, негаки, мен абжад ҳисобида саноқларнинг қандай қилиб бир-бир, ўн-ўн, юз-юз ортганларини кўриб ўтган эдим.

Буларни ўрганиб бўлганимдан кейин отам менга:

— Сен бизнинг қишлоқдаги кишиларнинг билмаган нарсаларини билдинг, абжад ҳисобини бўлса, ҳатто сенинг илгариги домланг бўлган қишлоқ домласи ҳам билмайди, — деди.

Мен, бу каби нодир илмларни ўрганиш билан фахрланар эдим.

Бу орада бир воқеа юз бердики, абжад ҳисоби ҳақиқатан ҳам менинг фахрланишимга сабаб бўлди. Воқеа шу равишда юз берди:

Бизнинг мозорда янги йил (наврўз) сайили бўлди. Бу сайилга қўшни қишлоқнинг аҳолиси ҳам йигилди. Сайилда кураш бошланди, тўпланган халқ иккига бўлиниб, тарафма-тараф бўлдилар. Менинг отам маъраканинг ичидаги ўз тарафларимизнинг энг олдида ўтирган ва мени ҳам ўз ёнига ўтқазган эди.

Ҳар икки томондан полвонлар чиқиб бир-бировлари билан курашар, кучсизларини йиқитар эдилар. Шундай қилиб, биринчи вақтлар бизнинг қишлоқликлар голиб чиқди, бизникилардан ҳеч ким йиқилмас эди.

Бу орада бизнинг қишлоққа қарши бўлган тарафдан, Бухорада илм таҳсил қиладиган бир муллавачча, ўзлари тарафдан бирови йиқитган бизнинг бир йигитга талабгор бўлиб чиқди. Бизнинг йигитимиз ҳам у билан курашмоқчи бўлиб, яна даврага чиқди. Кураш бошланди.

Бир оз тортишув ва ёқалашувдан кейин бизнинг йигитимиз йиқилди.

Бу йиқилишдан сўнг бизнинг томондан яна бир йигит шу йиқитган муллаваччага талабгор бўлиб ўртага чиқди.

Бу йигит муллага ўзидан кўра кучлироқ кўринган бўлса керакки, у:

— Мен бу йигит билан курашмайман, — деди.

— Нега бу билан курашмайсиз? — деб қичқирди бизнинг томонликлар.

— Шунинг учунки, у чапани, мен мулла, чапани мулла билан курашганда уламони таққир қилган бўлади, — деб жавоб берди муллавачча.

Отам муллаваччадан бу жавобни эшитгандан кейин мени ёнбошига олгани ҳолда ўрнидан ирғиб турди ва кураш майдонининг ўртасига бориб муллаваччани ўз олдига чақирди.

Муллавачча ўрнидан турди-да, отамнинг олдига келиб:

— Нима дейсиз? — деди.

— Сиз муллами, полвонми? — деб сўради муллаваччадан.

— Мен полвон-мулла! — деди у.

— Агар мулла бўлсангиз, — деди отам, — менинг саккиз яшар шу ўғлим билан, унинг ёши ва гавдасига қарамадан, мунозара қилинг. Халқ сизнинг муллалигинг

гизни кўрсин, агар полвон бўлсангиз ўзингизнинг тенгдошингиз бўлган, гавдаси ҳам сизнинг гавдангиздан катта бўлмаган анови йигит билан курашинг, халқ қайси бировингизнинг зўр эканлигингизни билсин.

Отам у муллаваччадан ҳеч бир жавоб эшитмагандан кейин:

— Келинг, аввал бошлаб сизнинг муллалигингизни синаб кўрайлик,—деди ва менга қараб:

— Бу мулладан абжад ҳисобидан бирор нарса сўра, ўғлим!—деб буюрди.

Мен ҳам ҳеч бир ўйламасдан:

— «Т» нечадир? — деб мулладан сўрадим.

Бунга муллавачча жавоб беролмагандан сўнг, отам мендан сўради:

— Ўзинг айт «Т» нечадир?

— Тўрт юз, — дедим мен.

Шундай қилиб, отам бир неча ҳарфларни бир-бир, атаб, ҳалиги муллаваччадан «бу нечадир, бу нечадир?» деб сўради, у жавоб беролмаганидан сўнг, унинг жавобини мендан сўради... мен жавоб қайтарар эдим.

Бизнинг томонликлар, муллаваччани «уят, уят...» дея масхараладилар. У уялди, бўзарди. Ундан сўнг отам унга:

— Энди сизнинг муллалигингиз битди, соб бўлди, сиз ҳам бир чапани каби шу йигит билан кураш туша беринг!—деди.

Муллаваччанинг ҳалиги бизнинг томоннинг йигити билан курашувдан бошқа чораси қолмаган эди. Муллавачча билан бизнинг йигит курашга тушдилар, бироқ кураш тушишган ҳамон муллавачча гумбурлаб йиқилди.

Томошабинлар ўртасида гувиллаган шовқин кўтарилди, халқ ҳайқириб ўрнидан қўзғалди. Халқ ботирларча қадам ташлаб маъракани айланиб юрган ғолиб йигитни қўлларига кўтаришиб, ҳавога отар ва илиб олишар эди.

Шу билан кураш тугади. Бизнинг томоннинг йигитлари отамга:

— У муллани ҳақиқатда сизнинг ўғлингиз йиқитди, негаки, у мунозарада мулзам бўлиб, уялгани орқасида ўз кучини тўплаб курашга беролмади,— дейишди.

Уларнинг бу сўзидан гурурим тобора ортар, хаёлимдан «ҳақиқатан ҳам мен нодир илмларни ўрганган эканман», деб фахрланар эдим. Аммо ҳақиқатда эса, ҳали ҳам хат-саводим чиқмаган эди.

НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ
САДРИДДИН АЙНИ
СТАРАЯ ШКОЛА

Повесть

Ташкент, издательство «Еш гвардия», 1982.

Редактор *Д. Алиева*
Рассом *Х. Раҳматуллаев*
Расмлар редактори *А. Ғуломов*
Техн. редактор *Г. Аҳмаджонова*
Корректор *С. Сайдолимов*

ИБ № 1099

Босмахонага берилди 6. 07. 1982 й. Босишга рухсат этилди 18. 08. 1982 й. Формати 70×108¹/₃₂. Босмахона ко-
фози № 1. «Адабий» гарнитура. Босма л. 1,5. Шартли
босма, л. 2,1. Нашр листи 2,09. Тиражи 60 000. Шарт-
нома № 47—81. Буюртма 151. Баҳоси 15 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия»
нашриёти. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб сав-
доси бўйича Давлат комитети Тошкент «Матбуот» по-
лиграфия нишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 2-
босмахона. Янгийул шаҳар, Самарқанд кўчаси, 44.